

Αλέξης Πολίτης

Κρήτη και εθνικοί αγώνες 1821-1869. Το καθρέφτισμά τους στη λογοτεχνία: ποίηση, ρίμες, αναγνώστες

SUMMARY

This paper notes the significant divergence of the Cretans' literary attitudes during the early years of Greek national formation and Romanticism (1830-1880). These are indeed quite different from what is generally observed among other Greeks, either of the free Greek state or those who lived in countries controlled by the Ottoman government or those who lived in Europe. That is to say that no Cretan name is to be found among the best- or even lesser-known poets of those years. The only poet of Cretan origin who gained some fame was named Antonios Antoniadis; yet he was born in Piraeus, where he spent his life. The next best-known name is that of Myron Nicolaides, who was born in Crete, but lived in Syros from childhood; the other names are completely unimportant.

This initial finding is verified by a different line of investigation. The great Cretan revolt of 1866-1869, while a powerful and persistent source of inspiration for Greek literature, inspired only few and insignificant poems by Cretans. The sole presence of Cretan poetry is to be found in a few printed rhymes. These rhymes, however, have a different structure from that of lyric poetry: they are based on gradual composition by couplets, where the original "orality" of this type of poetry is evident; that is, they follow a technique with a strong prehistory, also related to the Cretan literature of the Renaissance.

There must have been two reasons that prompted the Cretans to behave differently from the rest of the Modern Greeks in the way they expressed themselves literarily: firstly, that the dominant trends of Greek Romanticism did not take root on the island because it lacked the interstitial space that was gymnasium education, and secondly, because Crete had its own poetic tradition, rhymes.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: αναγνώστης, ανθολογία, βιβλιεμπόριο, δεκαπεντασύλλαβος, δίστιχο, εκπαίδευση, πρόσφυγας, ρίμα, ριμάδα, Ρομαντισμός, συνδρομητής, Τουρκοκρητικός

Η πρόθεσή μου είναι απόψε να αφιερώσω τον χρόνο που τόσο ευγενικά, και ιδίως τόσο τιμητικά, μου παραχώρησε η Οργανωτική Επιτροπή του συνεδρίου μας, στη μελέτη του λογοτεχνικού φαινομένου στην Κρήτη κατά τα πρώτα χρόνια της ελληνικής εθνικής συγκρότησης, από το 1821 έως το 1869, ή ως τα 1880 περίπου – εποχής που στην ιστορία της λογοτεχνικής, και γενικότερα της διανοητικής, ζωής την αποκαλούμε «Ρομαντισμός»· ένα φαινόμενο που, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε ολόκληρη την Ευρώπη και στα Βαλκάνια, συμβαδίζει και συνδέεται στενά με την ανάπτυξη και το στερέωμα των εθνικών συνειδήσεων.

Επέλεξα αυτό το θέμα, επειδή από μια γενικότερη εποπτική θεώρηση διαπίστωσα τη σημαντική απόκλιση της Κρήτης –ορθότερα των Κρητικών– στις λογοτεχνικές συμπεριφορές απ' ό,τι παρατηρούμε στους υπόλοιπους Έλληνες, είτε του ελεύθερου ελληνικού κράτους είτε όσων κατοικούσαν στις χώρες που έλεγχε η οθωμανική κυβέρνηση ή κι εκείνων που ζούσαν στις ευρωπαϊκές παροικίες –Βουκουρέστι, Οδησσό, Βιέννη, Λιβόρνο, Παρίσι, Λονδίνο.¹

Λογοτεχνικές συμπεριφορές, λογοτεχνική ιστορία. Αν θέλουμε να κατανοήσουμε σε βάθος ετούτα τα φαινόμενα, ανάγκη πάσα είναι να μην περιοριστούμε στην παραγωγή, στο τι έγραφαν οι συμπατριώτες μας εκείνα τα χρόνια, παρά σε κάτι ακόμα ως προς το οποίο εμείς οι επαγγελματίες ξέρουμε καλά ότι βρισκόμαστε ακόμη στο σχεδόν απόλυτο σκοτάδι: Όχι μόνο τι έγραφαν, αλλά και τι διάβαζαν. Γιατί, βέβαια, καλλιτέχνης χωρίς κοινό –νοητό έστω–, κι ας μην είναι ακόμα πραγματικό, δεν υπάρχει. Ωραία! πώς όμως θα βρούμε τι διάβαζαν και πόσο διάβαζαν οι Κρητικοί του νησιού ή της διασποράς εκείνα τα χρόνια που τέτοιου είδους μετρήσεις δεν υπήρχαν; Εννοείται πως ετούτο το ζήτημα δεν θα το λύσουμε απόψε. Θα προσπαθήσω ωστόσο παρακάτω να ανιχνεύσω κάποιους δρόμους που θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν προς τα εκεί.

Τώρα όμως ας ξεκινήσουμε από την αρχική διαπίστωση. Κι αυτή είναι ότι ούτε ανάμεσα στα πρώτα αλλά ούτε και ανάμεσα στα δεύτερα ποιητικά ονόματα των ρομαντικών χρόνων δεν συναντάμε κανένα που να ανήκει σε Κρητικό. Περίεργο, πραγματικά περίεργο, αλλά όσο ξέρω κανείς ως σήμερα δεν το είχε επισημάνει –ούτε κι εγώ ως τη στιγμή που ξαναέθεσα στον εαυτό μου το ζήτημα «Κρήτη του 19ου αιώνα και Λογοτεχνία» προκειμένου να ανταποκριθώ στην ευγενική πρόσκληση της Οργανωτικής Επιτροπής του συνεδρίου μας.

Πιο αναλυτικά τώρα: Κατά την περίοδο 1830-1880 ο μόνος ποιητής με κρητική καταγωγή που είχε αποκτήσει φήμη –ζηλευτή μάλιστα φήμη–, ονομαζόταν Αντώνιος Αντωνιάδης. Ωστόσο ο Αντωνιάδης είχε γεννηθεί στον Πειραιά το 1836 κι εκεί κυρίως έζησε ως καθηγητής και γυμνασιάρχης· μορφώθηκε δηλαδή και αναπτύχθηκε στο κλίμα της πρωτεύουσας. Κρητικός ήταν βέβαια ο πατέρας του, αλλά ο ίδιος ο Αντώνιος έζησε στο πατρικό νησί μόνο για ένα μικρό διάστημα (1862-1866), διευθυντής του ημιγυνασίου στα Χανιά. Τα πιο σημαντικά όμως βρίσκονται αλλού. Πρώτον στην απίστευτη γραφομανία του: έπη και θεατρικά έργα που φτάνουν τα 53, με μερικά τους να ξεπερνούν τους 10.000 στίχους. Παράλληλα μια τετράτομη μεταφρασμένη παγκόσμια ιστορία, μια άλλη δική του συντομότερη, ένα λεξικό ανωμάλων ρημάτων, μια μικρή και μια μεγάλη γραμματική της αρχαίας, ένα συντακτικό, μια ελληνική ιστορία, μια πολιτική γεωγραφία, ένα σχολικό ανθολόγιο, μια χρηστομάθεια. (Μάλιστα όλα τους επανεκδόθηκαν πέντε και δέκα φορές «βελτιωμένα και επιδιορθωμένα», μαζί με κάποια

¹ Στηρίχτηκα στην ηλεκτρονική βάση ΠΑΡΟΥΣΙΟΛΟΓΙΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ 1800-1880 που έχει αναρτηθεί στην ANEMH, ενότητα ΚΑΛΛΙΡΡΟΗ, του Πανεπιστημίου Κρήτης. Χρυστάω ιδιαίτερες ευχαριστίες στο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνου, στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων, στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, στο Βιβλιολογικό Εργαστήρι Φίλιππος Ηλιού του Μουσείου Μπενάκη και, βέβαια, στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης. Επιπλέον, οφείλω θερμές ευχαριστίες στις κυρίες Αναστασία Πλατυρράχου και Πόπη Πολέμη, στον Γιάννη Δημητρακάκη και τον Αλέξανδρο Κατσιγιάννη· χωρίς τη βοήθειά τους η εργασία μου δεν θα μπορούσε καν να αρχίσει. Θερμές ευχαριστίες επίσης στις συναδέλφους Αγγελική Καραθανάση-Μανουσάκη και Νατάσσα Τσαπανίδου –και βέβαια, όπως πάντα στην Αγγέλα Καστρινάκη. Πληροφορίες για πρόσωπα που δεν συνοδεύονται από υποσημείωση θα βρει ο αναγνώστης στην ηλεκτρονική βάση ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ (ANEMH, ενότητα ΚΑΛΛΙΡΡΟΗ).

ακόμη που προορίζονταν για το δημοτικό.) Δεύτερον, όλη ετούτη η ατελεύτητη «ευτοκία» που άλλοι τη βράβευαν στους πανεπιστημιακούς διαγωνισμούς κι άλλοι, καλή ώρα σαν τον Ροΐδη, την ειρωνεύονταν σε κάθε ευκαιρία, στάθηκε τελικά απίστευτα εφήμερη. Έσβησε πολύ γρήγορα, και ξεχάστηκε ολότελα, μα ολότελα, μόλις πέθανε, εβδομηντάρης, στα 1905. Οι αλληπάλληλες άλλωστε βραβεύσεις του Αντωνιάδη στους πανεπιστημιακούς ποιητικούς διαγωνισμούς από το 1866 έως τα 1877 αποτελούν για τη σημερινή μας οπτική ένα από τα τεκμήρια της πατριδολατρικής μεγαλοστομίας των ρομαντικών χρόνων, όχι μόνο στην ποίηση αλλά και στην ιδεολογία, στην ιστορία, ακόμα και στην πολιτική σκέψη.

Το αμέσως επόμενο κρητικό όνομα θα ήταν του Μύρωνα Νικολαΐδη (1833-1898). Όμως κι ετούτος απλώς γεννήθηκε στην Κρήτη. Μικρό παιδί βρέθηκε στη Σύρο και ποτέ του δεν ξαναγύρισε στο πατρικό νησί. Ξεκίνησε με μια συλλογή το 1852, μαθητούδι ακόμη του Γυμνασίου –έτσι ξεκίναγαν όμως τότε όλοι–, συνέχισε με αρκετά ποιήματα στα τρία επόμενα χρόνια στο περιοδικό *Ευτέρπη* και με συμμετοχή στον μεγάλο ποιητικό διαγωνισμό του Πανεπιστημίου το 1856, όπου κέρδισε τον έναν από τους δύο επαίνους και κατόπιν σίγησε για χρόνια. Σπούδασε γιατρός στην Αθήνα, γύρισε στην Ερμούπολη, καλοπαντρεύτηκε, πέρασε ένα διάστημα κι από το Παρίσι, ώσπου βαρύ χτύπημα της μοίρας, ο θάνατος της εικοσάχρονης κόρης του, τον οδήγησε για λίγο στην παρηγοριά της ποίησης. Είχε όμως κιόλας ξεχαστεί από τους σύγχρονούς του και άφησε ελάχιστα ίχνη στις ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας – μονάχα ο Κ. Θ. Δημαράς του αφιερώνει μια μικρή, θερμή όμως φράση: «που από νέος εγκατέλειψε σε όλη την ωριμότητά του το γνήσιο τάλαντό του» (Δημαράς 2000, 392).

Ακόμα πιο άγνωστα είναι τα ονόματα που ακολουθούν: ο Εμμανουήλ Στρατουδάκης (1854-1883) και ο Περικλής Καλαθάκης, ο οποίος πρέπει να ήταν δέκα ή δεκαπέντε χρόνια μεγαλύτερος από τον πρώτο. Και οι δύο δημοσίευσαν τρεις-τέσσερις συλλογές στη δεκαετία του 1870 – ο Καλαθάκης και κάποιες αργότερα. Ωστόσο ο Στρατουδάκης, ο οποίος επίσης στην Αθήνα γεννιέται, μεγαλώνει και σπουδάζει,² είχε υποβάλει την πρώτη του συλλογή στον πανεπιστημιακό διαγωνισμό του 1873 και άκουσε εκεί κάποια καλά λόγια, χωρίς όμως να διακριθεί. Για τον Καλαθάκη δεν μπόρεσα να εντοπίσω παρά τούτη την ελάχιστη πληροφορία, πως το 1865 ήταν πρόξενος της Ρωσίας στη Σάμο.

Για να αποκτήσουμε μια πρώτη εικόνα της υποδοχής των ποιητών μας από την κοινωνία, στις πάνω από ογδόντα ανθολογίες που κυκλοφορούν από το 1830 έως τα 1880 όλοι όσους αναφέραμε είναι απόλυτα απόντες, ενώ στην πολύ πλούσια ανθολογία που κλείνει την περίοδο που εξετάζουμε, τον *Παρνασσό* του Ματαράγκα (1880), με 77 ποιητές αρχίζοντας από τον Ρήγα, και με 1.030 σελίδες, αντιστοιχούν στον Αντωνιάδη επτά και στον Μύρωνα Νικολαΐδη μόλις τρεις – όταν στον Αλέξανδρο Σούτσο αντιστοιχούσαν 64, στον αδελφό του Παναγιώτη 46, στον Αχιλλέα Παράσχο 31, και στον ξεχασμένο, όπως συνηθίζουμε να λέμε, Ανδρέα Κάλβο 15. Στον άλλο *Παρνασσό*, τον τρίτομο, των 2.500 σελίδων, που εκδίδεται στη Σμύρνη το 1894-1896,

² Δεν γνωρίζω καμία βιογραφία του, βρίσκω όμως στους ερμουπολίτες συνδρομητές της *Δεινολογίας* του Μανουήλ Βερνάρδου (Ερμούπολη 1834) έναν Αρ. κι έναν Μαν. Στρατουδάκη, στις συνδρομήτριες της Αντωνούσας Καμπουροπούλας *Ποιήματα τραγικά* (Ερμούπολη 1840) μια Αθηνά του Εμμ. Στρατουδάκη, κάτοικο της Ερμούπολης, ενώ στο *Η Μνήμη. Τα συμβάντα της Ναυπλιακής και Οκτωβριανής επανάστασεως* (Αθήνα 1863), της ίδιας, υπάρχει ένας Εμμ. Στρατουδάκης κάτοικος Αθηνών. Αν, όπως μοιάζει πιθανό, ετούτος ο Εμμανουήλ είναι παππούς του δικού μας, μπορούμε να λογαριάσουμε ποια στάθηκε η πορεία της οικογένειας.

ο Μύρων Νικολαΐδης καταλαμβάνει οκτώ σελίδες, ο Αντωνιάδης είκοσι τρεις, ο Στρατουδάκης επτά. Στις τελευταίες ανθολογίες του αιώνα παρόντες είναι ο Αντωνιάδης σε μια του 1888 με δέκα σελίδες στις 550 του συνόλου, ο Στρατουδάκης με δυόμισι σελίδες στις 1.000 σε μίαν άλλη του 1899, ενώ ο Καλαθάκης έχει μία μοναδική παρουσία σε μια τρίτη, του 1899 πάλι.³

Τα νούμερα είναι κουραστικά, φανερώνουν όμως πόσο ελάχιστο ήταν το μερίδιο των έστω και από καταγωγή μονάχα Κρητικών στο ποιητικό πανόραμα των ρομαντικών χρόνων της λογοτεχνίας μας. Τέλος, ένα ακόμα ύστερο τεκμήριο για να ολοκληρώσω: Όταν στα 1916 ο σύλλογος «Παρνασσός» οργάνωσε στην Αθήνα μια σειρά 16 ομιλιών για 22 ποιητές του 19ου αιώνα, αρχίζοντας από τον Ρήγα και καταλήγοντας στον Κρυστάλλη, η Κρήτη δεν είχε τον δικό της εκπρόσωπο.

Ετούτη η αρχική διαπίστωση ενισχύεται από τα στοιχεία που θα μας προσφέρει μια στοχευμένη βιβλιογραφική αναζήτηση. Η μεγάλη κρητική εξέγερση του 1866-1869, το ηρωικό Αρκάδι, όλοι οι αγώνες της τριετίας, αποτέλεσαν ισχυρή και επίμονη πηγή έμπνευσης για την ελληνική λογοτεχνία. Σύμφωνα με μια αναμφίβολα ατελή απογραφή που προσπάθησα να καταστρώσω, στηριγμένος και σε άλλους μελετητές,⁴ από τα τέλη Αυγούστου 1866 έως και το 1869 δημοσιεύτηκαν σε αυτοτελείς τόμους, σε εφημερίδες και σε περιοδικά 4 θεατρικά έργα, 123 πρωτότυπα ποιήματα και 16 σε αναδημοσίευση. Από τα ποιήματα τα 4 είναι γραμμένα από ξένους και μεταφρασμένα στα ελληνικά, και τα 3 είναι αρχαιόγλωσσα (το ένα ενός Ευρωπαίου).⁵ Ισχυρή και επίμονη πηγή έμπνευσης, ναι· αν ωστόσο επιμείνουμε και διαβάσουμε είτε τα φλύαρα θεατρικά είτε τα σύντομα συνήθως ποιήματα, θα βρεθούμε και πάλι μπροστά στον γνωστό ρητορικό στόμφο του ελληνικού Ρομαντισμού.

ΩΔΗ ΕΙΣ ΝΑΠΟΛΕΟΝΤΑ Γ΄

*Λοιπόν τώντ' ηγέρθησαν οι Κρήτες παρακαίρως,
εις τα λουτρά του Βιαρίτζ απήτεις ησυχίαν,
και είναι ίσως ασεβής ο της πατρίδος έρως,
ενόσω τύχη θάσκανος διέπει την Γαλλίαν.*

*Ω κήρυξ των ενώσεων και των εθνικοτήτων,
εάν οι Κρήτες μάχονται υπέρ ελευθερίας,
συ υπεκίνησες αυτούς το δόγμα σου κηρύττων·
πώς ήδη οπισθοδρομείς μεστός οργής αγρίας;*

*Ή μη ως εθνικότητα υπολαμβάνεις μόνον
τα έθνη τα την δούσαν τιμώντα εκκλησίαν;*

³ Αντλώ από τους πίνακες που έχει καταρτίσει η Ειρήνη Οικονόμου για τη διδακτορική διατριβή της «Ανθολογίες ποιήσεως 19ου αιώνα. Διαμορφώνοντας τον αναγνώστη ποίησης» (Ρέθυμνο 2020).

⁴ Βλ. την ηλεκτρονική βάση ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1866-1869 ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΑ ΣΕ ΒΙΒΛΙΑ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ (ΑΝΕΜΗ, ενότητα ΚΑΛΛΙΠΡΟΗ).

⁵ Σημειώνω εδώ από το βιβλίο του Miodrag Ibrovac, *Claude Fauriel et la fortune européenne des poésies populaires grecque et serbe* (Παρίσι 1966, 228), ότι το 1867 συντέθηκαν και από Σερβο-Κροάτες αρκετά ποιήματα στη γλώσσα τους. Αναφέρονται συγκεκριμένα τέσσερις, των οποίων μεταφράζω τους τίτλους, «Ο γερο-τραγουδιστής», «Ο Χανιώτης», «Στους νεκρούς του Αρκαδίου», «Η μάχη του Αρκαδίου».

*Τί; θέλεις να λατρεύσωμεν τα αίσχη των αιώνων,
τον τύφον, την υπόκρισιν και την αβελτηρίαν;*

Ακολουθούν άλλα 12 τετράστιχα στον ίδιο τόνο, και η υπογραφή είναι ενός από τους πιο προικισμένους ποιητές της εποχής, του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου. Και για να μην φορτώνουμε τον στόμφο και τη ρητορεία στην καθαρεύουσα, ιδού και ένα του Σοφοκλή Καρύδη που σκόρπισε κοντά πενήντα παρόμοια εκείνα τα χρόνια.

Ο ΓΕΡΟ-ΔΗΜΟΣ

*Έντεκα μήνες πολεμούν τ' αδέρφια μας στην Κρήτη,
και η Τουρκιά κι η Αραπιά στην τουφεκιά τους φρίττει.
Πώς η καρδιά μου φλεχτουρά,⁶ μόνος εγώ το ξέρω,
παρά με ήβρε ο πόλεμος ογδόντα χρόνων γέρο!
Γιατί καημένη λεβεντιά, γιατί να με αφήσεις,
και της καρδιάς μου τη φωτιά χωρίς μαζί να σβήσεις;
Τ' αγέραστά μου άρματα τα νιάτα μου θυμίζουν,
και τα θολά ματάκια μου τα βλέπουν και δακρύζουν.
Δεν έχ' ο δόλιος γόνατα, ανάκαρα δεν έχω,
να σφίξω πάλι το σπαθί και σαν πουλί να τρέχω.
Συ, οπού δεν εγέρασες ακούραστη ψυχή μου,
άφησε το κουφάρι μου και ζώσου το σπαθί μου.*

Έπονται άλλες έξι εξάστιχες στροφές. Κι εδώ, φοβούμαι, αν θελήσουμε να εξιχνιάσουμε μια υπόγεια και αθέλητη μαρτυρία που αναδύεται, διακρίνουμε τη διάσπαρτη ενοχή των Ελλαδιτών, κοινή και σε πολλά ακόμα ποιήματα που γράφτηκαν για να υμνηθούν οι κρητικοί αγωνιστές: ενθουσιασμός στα λόγια, αλλά περιορισμένη η μάχιμη συμμετοχή.

Σε αυτό λοιπόν το πολυάριθμο ποιητικό σύμπαν, οι απόδημοι σε ελεύθερους τόπους Κρητικοί –γιατί βέβαια όσοι ζούσαν στην Κρήτη δεν θα ήταν φρόνιμο να εκτεθούν– δεν συμμετέχουν παρά με πέντε όλα κι όλα ποιήματα, τα τρία ανωνύμων (δύο ίσως από τον λόγιο και ιστορικό Βασίλη Ψιλάκη [1829-1918]) και τα άλλα δύο κάποιων που υπογράφουν μόνο με τα αρχικά τους. Υπάρχει όμως εδώ και ένα μικρό «αλλά». Ετούτο το «αλλά» είναι ότι σε αυτό το διάστημα εκδόθηκαν στην Ερμούπολη τρία μικρά φυλλάδια με σύντομες ρίμες, καθώς και δύο σχετικά βιβλία με πολύ μεγαλύτερες, κι από πλάι έξι ακόμα ίδιου τύπου ρίμες που δημοσιεύτηκαν σε μια εφημερίδα της Ερμούπολης (οι τρεις μάλιστα αναδημοσιεύονται από τα φυλλάδια), πράγμα που φανερώνει ότι το είδος «ρίμα» ήταν ζωντανό και αγαπητό ανάμεσα στους κρητικούς παροίκους της Ερμούπολης.

Σήμερα τους ανθρώπους που γράφουν ποίηση τους ξεχωρίζουμε και τους ομαδοποιούμε σε μια ιδιαίτερη κατηγορία με υψηλή αξιοδότηση: είναι «οι ποιητές». Παράλληλα δυσκολευόμαστε να φανταστούμε πως στις παραδοσιακές κοινωνίες η κατασκευή ομοιοκατάληκτων δίστιχων ήταν καθημερινή πρακτική που σχεδόν όλοι μπορούσαν να την κατακτήσουν, όπως

⁶ Υποθέτω ιδιωματικός τύπος του ρ. *φλεγμαιίνω*.

μπορούσαν να τραγουδήσουν, να χορέψουν ή να παίξουν ένα όργανο. Και κάποιοι, διόλου λίγοι, κατόρθωναν να συντάξουν και πολύστιχα κατεβατά. Συχνά μάλιστα μνημόνευαν με φανερή περηφάνια το όνομά τους: «Κι αν ερωτάς ποιος έβγαλε τούτο το τραγουδάκι, | στο Μαλεβούζι τό 'βγαλε ένα Ρεθεμνιωτάκι' | Τζώρξης το παρανόμι του, τ' όνομα Ζαχαράκη, | ας έχει αυτός τη ζάχαρη κι οι Τούρκοι το φαρμάκι».⁷

Η ρίμα και το αφηγηματικό δίστιχο είχαν εισαχθεί στην Κρήτη από τα τέλη του 14ου αιώνα και δεν πρόκειται για ένα είδος που περιορίζεται στον αγροτικό πληθυσμό και στους αγράμματους, όπως το δημοτικό τραγούδι. Ο Κατζούρμπος, ο κωμικός ήρωας του Χορτάτζη, έλεγε εκεί γύρω στα 1590 στον δάσκαλο «Μ' απείς κατέχεις γράμματα, μια ρίμα θα μου βγάλεις». Ο ρυθμός ωστόσο, και πιο πολύ οι ομοιοκαταληξίες, διευκολύνουν τη μνήμη, κι έτσι οι αγράμματες αγροτικές κοινωνίες καταφεύγουν συστηματικά στις ρίμες προκειμένου να διατηρήσουν ζωντανά περιστατικά που εντυπωσίασαν, όπως μάχες, πολέμους, σεισμούς, αξιομνημόνευτα ερωτικά γεγονότα και, το πιο συχνό, «κλέα ανδρών»: «Τα γράμματα δεν ήξευρα, και να μην την ξεχάσω», την ιστορία ενός Γιώργη Σκατόβεργα, «τραγούδι του την έκαμα, καλά να την φυλάξω». Και πάντως πρέπει να μην μας διαφεύγει πως είτε προφορικές είτε γραπτές, στον παραδοσιακό κόσμο έως τα τέλη του 19ου αιώνα, προσλαμβάνονταν όχι με το μάτι παρά με το αφτί και όχι ως αφηγημένος λόγος παρά ως τραγούδι, καθώς συνοδεύονταν με εκείνη την ιδιότυπη, στατική και μονότονα επαναλαμβανόμενη μελωδία, το ρετσιτατίβο – όπως την ονομάζουν οι φιλόλογοι (Πολίτης 2010, 184-199). Άλλωστε «τραγούδια» είναι η κοινή τους λαϊκή ονομασία κι έτσι κυκλοφορούσε, κι ίσως να κυκλοφορεί ακόμα, ο *Ερωτόκριτος*.

Ξαναπιάνω το νήμα του 1866-1869. Είχαμε διαπιστώσει την απουσία των Κρητικών από τα λυρικά ποιήματα ή το θέατρο, παράλληλα όμως με τη γραφή και την εκτύπωση δέκα ριμάδων που όλες, βέβαια, αναφέρονται στα γεγονότα της επαναστατικής τριετίας. Σίγουρα όμως θα ακούστηκαν και στην ίδια την Κρήτη και στους πρόσφυγες της Ερμούπολης πολύ περισσότερες και εκτενέστερες – οι εκτυπώσεις φανερώνουν πως υπήρχε κοινό που τις αποζητούσε. Οι 8 από τις 10 είναι πανομοιότυπες με όσες έχουμε εξετάσει έως τώρα: δύο είναι χειρόγραφες και εκδόθηκαν στις μέρες μας, τέσσερις τυπώθηκαν στην Ερμούπολη το 1867 ή το 1868 και μία στην Αθήνα το 1877. Έχουμε όμως άλλες δύο, η μια τυπωμένη στην Αθήνα το 1867 κι η άλλη στην Ερμούπολη το 1868, οι οποίες διαφέρουν αρκετά έως πολύ, όχι μόνο από τις ρίμες που συντάχτηκαν στην περίοδο που μελετάμε (1866-1869), αλλά και από όλες τις ρίμες που γνωρίζω, προφορικές, χειρόγραφες ή τυπωμένες, παλιότερες ή μεταγενέστερες.

Οι ρίμες, είπαμε, έχουν ως θέμα κάποιο γεγονός, κάποιο περιστατικό. Στόχος τους είναι η αφήγησή του, τα όποια συναισθήματα θα προκύψουν από την ξερή περιγραφή – η δημιουργική φαντασία λείπει ολότελα. Θα έλεγα μάλιστα πως η μορφή, η υποχρέωση δηλαδή κάθε διστίχου να είναι αυτόνομο, με ολοκληρωμένο νόημα, είναι εκείνο ακριβώς που ωθεί την αφήγηση προς την παράταξη κι όχι προς τη σύνθεση. Σαν το υλικό σου για ένα οικοδόμημα να είναι αποκλειστικά κάποια όμοια κυβάκια.

⁷ Αβιβλιογράφητο. Απόκειται αντίτυπο στο «Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνου», το οποίο ευγενικά μου επέτρεψαν να χρησιμοποιήσω. Αναδημοσιεύτηκε στην εφ. *Νόμος* (Ερμούπολη 4.11.1867).

Τρία λοιπόν μικρά φυλλάδια με ρίμες –τα δύο πιο μεγάλα θα τα εξετάσουμε παρακάτω, επειδή, για διαφορετικούς το καθένα λόγους, ξεφεύγουν από τα χαρακτηριστικά του είδους–, κι άλλες τρεις δημοσιευμένες στον Τύπο που αφηγούνται μικρά ή μεγάλα περιστατικά του Αγώνα. Για να αποκτήσουμε μian ακριβέστερη εικόνα διαβάζω την αρχή μιας από τις φυλλάδες που έχει τον τίτλο *Η εις Κρήτην απόβασις του αρχηγού Πετροπουλάκη [...]* *Ποίημα μιας Τουρκοπούλας εξ Ηρακλείου*:

*Αφιγκρασθείτε να σας πω του Τούρκου την στραβάγρα,⁸
οπού του πρέπει, βαλαϊ,⁹ να βουτηχτεί στα μαύρα.
Πέντε παπόρια βλέπανε στη Φόδελ' αποπέρα,
κι απάνω-κάτω τρέχανε, νύκτα και την ημέρα.
Όσο κι αν εφυλάγανε δεν είδαν δυο παπόρια,
Οπού εβγάλαν τους Λιάπηδες κι επιάσανε τα όρια.¹⁰
Των Λιάπηδων τον αρχηγό τον λεν Πετροπουλάκη,
που κάνει τες χανούμισσες και πίνουν το φαρμάκι.
Καμία εξακοσαριά ήρθαν παλικάράκια,
και στις μαδάρες τρέχανε, όλο με σαλταράκια.*

«Λιάπηδες», βέβαια, είναι οι φουστανελοφόροι εθελοντές του Δημήτρη Πετροπουλάκη,¹¹ «μαδάρες» είναι τα ορεινά, «σαλταράκια» οι μεγάλες δρασκελιές. Παραλείπω δύο δίστιχα και πηγαίνω στο επόμενο:

*Χαίρε γενναίε ήρωα, Έλλην και Σπαρτιάτη,
με την τιμήν που σ' έχουνε και εις τα ξένα κράτη.
Οι δεκανείς σου ήρωες και τ' άξια παλικάρια,
τους Τούρκους κατασφάζουνε σαν τα παλιά¹² κριάρια.
Φόβον μεγάλον πήρανε οι Καστρινοί αγάδες,
χηράδες μείνανε πολλές, χωρίς παιδιά μανάδες.*

Παράξενες κουβέντες για μια Τουρκοπούλα. Να πρόκειται άραγε για αληθινή αφήγηση μωαμεθανής, η οποία όχι μόνο έβλεπε τα γεγονότα με τα μάτια των χριστιανών παρά ήξερε και τη λέξη «δεκανείς», ή μήπως κάποιος δικός μας έφτιαξε ετούτη την αλλόκοτη περσόνα για να γελοιοποιήσει ολότελα τους Τουρκοκρητικούς; Δεν ξέρω και δεν μπορώ να υποθέσω τίποτε. Κρατώ μονάχα μian άλλου τύπου πληροφορία, ότι κανείς Κρητικός δεν θα παραξενευόταν ακούγοντας για μια γυναίκα ριμαδόρο, χριστιανή ή μουσουλμάνη.

«Δεν θα παραξενευόταν», ναι, επειδή η ισχυρή παράδοση της προφορικής ρίμας στην Κρήτη για αιώνες ολόκληρους είχε ενσταλάξει σε όλους τους Κρητικούς, άντρες και γυναίκες, την

⁸ Εννοεί, υποθέτω, «στραβομάρα».

⁹ Βαλαϊ: για τον Θεό.

¹⁰ Τα όρια: τα όρη.

¹¹ «Λιάπηδες», δηλαδή Αρβανίτες. Έτσι ονόμαζαν τους φουστανελοφόρους οι νησιώτες. Για την ακρίβεια φουστανελοφόρος ήταν ο επικεφαλής του σώματος Δημήτρης Πετροπουλάκης, ίσως και μερικοί ακόμα. Οι πολλοί ήταν ντυμένοι με κάθε λογής και προέλευσης ράκη, στρατιωτικά, πολιτικά, ευρωπαϊκά, βλ. Ιλαρίων Σκίννερ, *Σκληραγωγία εν Κρήτη κατά το 1867*, Αθήνα 1868, 38 (κείμενο ορατό από την ANEMH).

¹² «Σαν τα παλιά»: Μήπως εννοεί παχιά;

ικανότητα να συνθέτουν έμμετρες αφηγήσεις σε ομοιοκατάληκτα δίστιχα, μικρές ή μεγάλες. Το γνωστό «Τραγούδι του Δασκαλογιάννη» φτάνει και ξεπερνάει τα 1.000 δίστιχα. Ένα άλλο, του Αληδάκη τα 500. Συναντάμε όμως και πολύ συντομότερες.¹³ Τίποτα πιο κοινό στην Κρήτη, και μάλιστα όχι μόνο σε όσους βίωναν την καθημερινή πραγματικότητα στον αγροτικό κόσμο, αλλά και σε ανθρώπους μορφωμένους, ακόμα και λόγιους ως το μεδούλι. Καλό παράδειγμα ο Μανουήλ Βερνάρδος (1777-1852), «χαρακτηριστικός εκπρόσωπος [...] των αυτουργών της επανάστασης του '21, μιας γενιάς δηλαδή που κινητοποιήθηκε έντονα προκειμένου να επιτύχει τον ποθητό στόχο, τη ρήξη με την παράδοση, που εβίωσε αυτήν τη ρήξη», φευγάτος από την Κρήτη ήδη στα 1795, συντάκτης και εκδότης επαναστατικών θουρίων, συνοδοιπόρος του Αλέξανδρου Υψηλάντη και φραγκοφορεμένος από τα 1823 (Πολίτης 1995). Αυτός λοιπόν, όταν αποφασίζει να γράψει στα 1834 μια προσωπική ιστορία, ένα απλό ταξίδι στο Αιγαίο που κατέληξε σε περιπέτεια, καταφεύγει στα τυπικά δίστιχα των ριμάδων και στην παράταξη:¹⁴

*Εις δάκρυα πικρότατα τον κάλαμον θα βάψω,
ενός των ταξιδίων μου μέρος να περιγράψω.
Εις Όρος το του Άθωνος, όπου πολλοί μονάζουν,
και όπου ζώντα θηλυκά διόλου δεν εμβάζουν,
εις ένα μοναστήριον, το λένουν Εσφιγμένου,
ενέχυρα παρέδωκα ενός προηγούμενου.
Εις τες Καρές εμήνυσα αν τύχει κανέν πλοίοιν
διά Κωνσταντινούπολιν, ή Τένεδον, ή Χίον,
να με ειδοποιήσωσι μ' αυτό να αποπλεύσω,
διά τα μελετώμενα μέρη να ταξιδεύσω.*

Ο Βερνάρδος δεν ήταν ο μόνος Κρητικός που κράτησε τη μετρική μορφή και την αντίστοιχη δομή της ρίμας, χωρίς να χρησιμοποιεί καθόλου το κρητικό γλωσσικό ιδίωμα. Κάτι παρόμοιο δοκίμασε κι ένας Δ. Βλαστός το 1842 για να θρηνήσει την αποτυχία της εξέγερσης των Χαιρέτηδων (Βλαστός 1842, 2-8), καθώς και ο Εμμανουήλ Βυβιλάκης το 1868 για να εκθέσει τις πολιτικές του απόψεις για το Κρητικό ζήτημα. Αλλά βέβαια η πιο εντυπωσιακή περίπτωση είναι η Αντωνούσα Καμπουροπούλα.

Η Αντωνούσα Καμπουροπούλα είχε γεννηθεί στα Χανιά μάλλον το 1790, «καλόσυρη», από καλό σόι. Ο άντρας της –δεν ξέρουμε το όνομά του, η Αντωνούσα κράτησε το πατρικό της– σκοτώνεται το 1823 πολεμώντας στην Επανάσταση. Εκείνη τη χρονιά η Καμπουροπούλα καταφεύγει μαζί με το παιδί της στη Μονεμβασιά κι από εκεί περνάει για πολλά χρόνια στη Σύρο, όπου και ξαναπαντρεύεται. (Στη Σύρο δεν αποκλείεται να γνώρισε και την Ευανθία Καϊρή.)¹⁵ Προς το τέλος της δεκαετίας του 1840 χάνει ξαφνικά τον γιο της, δεκαοχτάχρονο

¹³ Παραπέμπω ενδεικτικά στις επτά ρίμες που δημοσιεύει ο Παύλος Ι. Φαφουτάκης, *Συλλογή κρητικών ηρωικών ασμάτων*, Αθήνα 1889, 99-113· τις αναπαράγει όλες ο Αριστείδης Κριάρης, *Πλήρης συλλογή κρητικών δημωδών ασμάτων*, Αθήνα 1921, 138-165.

¹⁴ Μανουήλ Βερνάρδος, *Δεινολογία ... 1833-34*, Ερμούπολη 1834, 32 σελίδων [Ηλιού 1834, 23]. Το κείμενο είναι ορατό από την ANEMH (τα δίστιχα καλύπτουν τις 29 σελίδες, ενώ στη σελίδα 4 η στιχουργία αλλάζει: μια προσευχή στον Θεό με 5 δεκατρισύλλαβα δίστιχα και ένα σύντομο ποίημα με 4 οκτασύλλαβα δίστιχα). Σημειώνω επίσης ότι προτού τυπώσει τη ρίμα του, τη διάβασε φωναχτά σε μια ομήγυρη στη Νάξο (βλ. σ. 13, υποσημ.).

¹⁵ Στηρίχτηκε για τα βιογραφικά της κυρίως στην εισαγωγή του Κωνστ. Φουρναράκη στο Αντωνούσα Ι. Καμπουροπού-

γυμνασιόπαιδο, κι ίσως αυτό να την οδηγεί στη σύνταξη μιας εκτεταμένης ρίμας, με την οποία εξιστορεί τα επαναστατικά γεγονότα της Κρήτης από το 1821 έως το 1828. Η ρίμα αυτή με τον τίτλο *Ποιήματα τραγικά*, εκδόθηκε το 1840 στην Ερμούπολη. Αρχίζει έτσι (Καμπουροπούλα 1840):

*Θεέ μου δώσ' μου λογισμόν και αίσθησιν ν' αρχίσω,
την δυστυχή πατρίδα μου με λύπην να θρηνήσω.
Στα χίλια οκτακόσια οι Έλληνες αρχίσαν
και την ελευθερίαν τους με έγγραφα κινήσαν.
Είκοσι έτη μυστικά επροετοιμασθήκαν,
στα 'κοσιένα έξαφνα στα όπλα σηκωθήκαν.
Όλοι σηκώσαν άρματα και την Τουρκιά κτυπήσαν
και την κληρονομίαν τους ως Έλληνες ζητήσαν.*

Έτσι θα συνεχιστεί η αφήγηση, με αυτόν τον ισοπεδωμένο τόνο, για κάτι παραπάνω από 1.200 δίστιχα. Αλλά μπορεί ο τόνος να μην υψώνεται ούτε στα πιο κρίσιμα σημεία των μαχών: «Οι Χάληδες εφώναζαν, σκυλιά μην σαλευθείτε,| εδώ μέσα στα Ρούματα όλοι θε να χαθείτε. | Ο Αναγνώστης Παναγού έτρεμ' από μανίαν,| έκοπτε τα κεφάλια τους με τόσην απονίαν. | Προβαίνει ο Μαρτιμιανός με τρομερήν ανδρείαν,| επλήγωνε, ελάβωνε πολλούς απ' την Τουρκίαν. | Έρχετ' Ανδρέας Κριαράς μαζί με τον Φασούλη», κλπ. (ό.π., σ. 74), όμως η ίδια η Αντωνούσα Καμπουροπούλα ήταν μια ψηλή λεβέντισσα με απίστευτη κοινωνική τόλμη. Περασμένα τα εξήντα της, τη συνάντησε στο Μεσολόγγι η πριγκίπισσα Ελένη Γκίκα, δηλαδή η Δώρα δ' Ίστρια, η οποία σημειώνει: «μια επιβλητική κορμοστασιά, ντυμένη στα μαύρα» – ήταν πια, εκτός από χαροκαμένη, και δεύτερη φορά χήρα.

Κοινωνική αλλά και γυναικεία τόλμη και περηφάνια, η Αντωνούσα είναι η πρώτη Ελληνίδα που δεν παίρνει το όνομα του άντρα της και που υπογράφει τα έργα της με το όνομά της. Όταν είχε ετοιμάσει το βιβλίο της, αλλά και τα επόμενα για να εκδοθούν, οργάνωσε ένα εντυπωσιακά αποτελεσματικό δίκτυο αναζήτησης «συνδρομητών», μελλοντικών αγοραστών δηλαδή, είτε βρισκόταν στην Ερμούπολη, όπου δεν άφησε κρητικό πρόσφυγα χωρίς να έχει χτυπήσει την πόρτα του, είτε στην Αθήνα, όπου απευθύνθηκε και στο παλάτι, είτε στο Μεσολόγγι – άλλωστε τη Δώρα δ' Ίστρια την αναζήτησε η ίδια για να της προσφέρει τα βιβλία της. Και κάτι ακόμα εξίσου σημαντικό για την κοινωνική της στάση, απευθύνεται, με εξαιρετική επιτυχία μάλιστα, και στις γυναίκες για να αγοράσουν τα έργα της και στους καταλόγους των συνδρομητών που δημοσιεύονται στο τέλος των βιβλίων της συχνά τις μνημονεύει ξεχωριστά: «Αι κυρίαι».

Τα *Ποιήματα τραγικά* μάλλον δεν συντέθηκαν προφορικά, προφανώς γράφτηκαν κατευθείαν στο χαρτί. Η Καμπουροπούλα πρέπει να ήξερε από μικρή γράμματα, σίγουρα θα διάβαζε πολύ, ιδίως στην προσφυγιά, και ήταν τόσο εξοικειωμένη με τη γραφή ώστε χρησιμοποιεί και τη συντομογραφία του μικρού ονόματος, με το αρχικό και την τελεία, μέσα στον ίδιο τον στίχο: «Ν. Οικονόμος έλαβε διά εσέ φροντίδα» (Καμπουροπούλα 1840, 96, τελευταία αράδα). Η γλώσσα της άλλωστε δεν είναι διόλου το κρητικό ιδίωμα, εκτός αν κάπου ασυνείδητα

λα, *Η Λάμπρω Τραγωδία εις πράξεις πέντε*, Κωνστ. Φουρνάρης (επιμ.), Χανιά 2013, και στο επίμετρο της Βαρβάρας Ρούσου στην επανέκδοση του έργου *Ποιήματα τραγικά*, Βαρβάρα Ρούσου (επιμ.), Αθήνα 2021.

ανέβαινε στην επιφάνεια κάποια νεανική μνήμη. Η πρόθεση γραπτής και όχι προφορικής εκφοράς θα προέκυψε κι από την ανάγκη εσωστρέφειας που της προκάλεσε η μεγάλη θλίψη. Το εντυπωσιακό είναι πάντως ότι φαίνεται να το συνειδητοποίησε: «Στέρησις πατρίδος και βαθεία λύπη της στερήσεως του φιλάτου μονογενούς υιού μου με ηνάγκασαν να καταφύγω εις διασκέδασίν τινα, εξιστορούσα τα τραγικά συμβάντα [...]. Η στιχουργική αυτή εξιστόρησις, συνθεμένη με αχειραγώγητον από παντός είδους παιδείας νουν, είναι φυσικόν προϊόν του γυναικείου πνεύματος, το οποίον η φιλαυτία των ανδρών κατέχει δεσμευμένον εις τον σκοτεινόν της αμαθείας περίβολον, τον οποίον άρχισε να κρημνίζει η φιλοσοφία κατά τον παρόντα αιώνα. Την τραγικήν ταύτην διήγησιν επιθυμούσα να εκδώσω εις φως χάριν των υπέρ πατρίδος αγωνισθέντων Κρητών και προς ενθάρρυνσιν του ωραίου φύλου, είμαι εύελπισ...». Πιστεύω ότι ετούτη η συνειδητοποίηση ακριβώς, μαζί με το μόνιμο πένθος, της άνοιξε τη δυνατότητα να αναζητά στη συγγραφή μια «διασκέδαση» που στα 1840 δεν είχε αποκτήσει ακόμα τη σημερινή σημασία της ψυχαγωγίας, της τέρψης, παρά δήλωνε την εξουδετέρωση, την απομάκρυνση του πόνου (Κουμανούδης 1980). Η Αντωνούσα Καμπουροπούλα προσπάθησε επίμονα να γίνει συγγραφέας, καθώς έγραψε και θέατρο, αλλά το ομοιοκατάληκτο δίστιχο και η συνακόλουθη παρατακτική δομή νομίζω πως τη συνόδεψαν και στα επόμενα έργα της.

Έρχομαι τώρα στις δύο έντυπες ρίμες, τις πολύστιχες και διαφορετικές από το αναμενόμενο ύφος των συνηθισμένων ριμάδων. Η πρώτη εκδίδεται στην Αθήνα το 1867 ως έργο ανώνυμου Κρητικού από τον Θεόδωρο Αφεντούλη, καθηγητή της Φαρμακολογίας και καθαρευουσιάνο ποιητή (αλλά που ενίοτε μιμείται και το ύφος των δημοτικών τραγουδιών). «Έτυχε να ακούσω», γράφει στον πρόλογό του, «έν τινι καφενείω του Πειραιώς αόμματόν τινα πρόσφυγα Κρήτα, όστις αφηγείτο εις στίχους τα τραγικά της πατρίδος του συμβάντα. Αυτά ταύτα, και η βαρεία και ωδική φωνή μεθ' ης απηγγέλοντο με συνεκίνησαν μέχρι δακρύων». [...] «Όσον δε πλείον ανελογιζόμην αυτά, τόσω μάλλον ενετυπούντο εις την μνήμην μου και τόσω μάλλον με έτερπον. Εστοχάσθην δε ότι ίσως άσκοπον διά τας σημερινάς περιστάσεις δεν είναι να δεσμεύσω δια της γραφής τα πτερόντα έπη του ραψωδού» ([Αφεντούλης] 1867, 4).

Θεωρητικά λοιπόν ακούμε τα λόγια του Κρητικού, όπως τα συγκράτησε η μνήμη του Αφεντούλη. Ωστόσο και η γλώσσα, αλλά κυρίως η δομή, οι εικόνες, και το πιο χαρακτηριστικό ίσως, οι διασκελισμοί του νοήματος από το ένα δίστιχο στο επόμενο του, μας οδηγούν στο εμφανές συμπέρασμα πως ο Αφεντούλης έγραψε με τα δικά του λόγια και τη δική του ποιητική αισθητική αυτά που θυμόταν ότι άκουσε. Αντιγράφω την αρχή της δεύτερης ραψωδίας ([Αφεντούλης] 1867, 17).

*Ψιλή φωνή ακούεται στην Κρήτη πέρα-πέρα,
σαν όπως τον Ιούλιο, αφού ζεστάν' η μέρα,
και βγουν μελίσσια στη βοσκή, τα άνθη, τη βοτάνη,
ακούεις ένα σούσουρο που το μελίσσι κάνει,
μα δεν το βλέπεις, κρύβεται εις τ' ουρανού τ' αστήθι·
ένα τοιούτο σούσουρο εις τα χωριά εχύθη,
κι αγάλι-γάλι καταντά εις τα Χανιά, τα Κάστρα,*

κι οι Τούρκοι αναδεύονται σαν όταν τύχουν άστρα
και κρύψουνε του φεγγαριού την αργυρένια όψη,
και μαύρη σκοτιδιάζεται του δρεπανιού του η κόψη.

Αφήνω βέβαια πως το φεγγάρι, άμα φανεί, σβήνει τ' αστέρια, μα τα άστρα να κρύψουνε του φεγγαριού την αργυρένια όψη, μάλλον αδύνατον. Επομένως για τη δική μας προσέγγιση ετούτη η ελεύθερα παραποιημένη καταγραφή, ή αν θέλετε η δημιουργία του Αφεντούλη, μας χρησιμεύει μονάχα για να αποτιμήσουμε την εντύπωση που έκαναν οι λαϊκές ρίμες στα λόγια περιβάλλοντα.

Παραπλήσια, αλλά όχι παρόμοια, είναι και η περίπτωση της δεύτερης ρίμας. *Η εκστρατεία του Ομέρ πασά κατά του Λασιθίου*, η οποία απλώνεται σε 80 περίπου σελίδες, με κάτι παραπάνω από 1.000 δίστιχα, τυπωμένη στην Ερμούπολη το 1868. Συγγραφέας ο Ιωάννης Κωνσταντινίδης, νεαρός Κρητικός, είκοσι χρονών, πρόσφυγας στην Ερμούπολη. Τα ομοιοκατάληκτα δίστιχα του έρχονται εύκολα, ωστόσο η απλή αφήγηση δεν του αρκεί· διαθέτει φαντασία, στήνει εικόνες, δοκιμάζει μια πιο σύνθετη δομή. Θα έλεγα μάλιστα πως μερικά κομμάτια είναι από ποιητική άποψη πολλά σκαλιά πιο πάνω από τις ατελείωτες ρητορείες που γράφτηκαν για να υμνήσουν, υποτίθεται, τον αγώνα των Κρητικών.

Ο Κωνσταντινίδης είχε γεννηθεί στο Ηράκλειο το 1848. Δεκαεννιά χρονών διέφυγε στην Τήνο κι από εκεί στη Σύρο, όπου αρχές Σεπτεμβρίου 1868 κυκλοφόρησε μια «αγγελία» για το βιβλίο που είχε ετοιμάσει. «Παραμένων εν Τήνω ως είς των ταλαιπώρων προσφύγων Κρητών και άνευ έργου ων, ησχολούμην εις την σύνταξιν ολιγοστίχων ποιημάτων [...] εδημοσίευσον αυτά ανωνύμως δια της Κρητικής καταστάσης εφημερίδος “Νόμου”. [...] Ει και ολίγην είχαν πεποιθήσιν εις την ποιητικήν φαντασίαν μου [...] όμως ήκουσα πολλούς να επαινώσι τους στίχους μου [...], ενθαρρυνθείς επεδόθην εις την σύνταξιν μεγαλυτέρου ποιήματος “Η Εκστρατεία του Ομέρ πασά κατά του Λασιθίου” [...], όπερ κατά συγκυρίαν ιδών ο αξιότιμος συμπατριώτης μου κύριος Α. Ι. Αντωνιάδης, καθηγητής των ελλ. γραμμάτων εν Πειραιεί και αξιόλογος ποιητής, με προέτρεψε να τα εκδώσω δια του τύπου». Έχω εντοπίσει ετούτα τα «ολιγόστιχα ποιήματα», το πρώτο μάλιστα γράφτηκε στην Τήνο σχεδόν έναν χρόνο πριν την έκδοση του *Η Εκστρατεία του Ομέρ πασά*. Όλα απέχουν αρκετά από τις γνωστές μας ρίμες, παρόλο που αποτελούνται από ομοιοκατάληκτα δίστιχα.¹⁶ Ίσως να μην το προσέχαμε αν δεν υπήρχε *Η Εκστρατεία*, στην οποία πρέπει λίγο να επιμείνουμε.

Μία μόλις εβδομάδα μετά την κυκλοφορία του βιβλίου, η εφημερίδα της Ερμούπολης *Νόμος* που παρακολουθούσε από πολύ κοντά τα γεγονότα της κρητικής επανάστασης και παρουσίαζε εξίσου επίμονα το λογοτεχνικό παρόν, δημοσιεύει ετούτο το σχόλιο: «Παρακαλούμεν τους συναδέλφους ημών να είπωσι δύο λέξεις προς εμψύχωσιν του νέου Κρητός, ότις, ει και δεν έχει αντιποίησιν πρωτοτύπου ποιητού, φαίνεται όμως έχων αρκούσαν πρωτοτυπίαν, διότι όσα εν των ποιήματι εκτίθενται καλά είναι όλως φυσικά και ουχί ιδέαι άλλων, επειδή ουδένα των δοκίμων

¹⁶ Βλ. «Μ. Κόρακας», εφ. *Νόμος* (Ερμούπολη 19.12.1867), ανώνυμα δημοσιευμένο· «Τραγούδι του ταξειδεύσαντος εις Τήνον Κρητικού», εφ. *Νόμος* (Ερμούπολη 24.2.1868), με την ένδειξη: *Τήνος 31 Ιανουαρίου 1868*, το οποίο αναδημοσιεύτηκε και αυτοτελώς στην Ερμούπολη το 1868 και αντίτυπό του βρίσκουμε στο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνου, επίσης ανώνυμα δημοσιευμένο· «Ο ήρωας Φ. Μαστραχάς», εφ. *Νόμος* (Ερμούπολη 12.10.1868).

ποιητών ανέγνων».¹⁷ Πιστεύω βέβαια πως πρόκειται για αυτοπαρουσίαση του Κωνσταντινίδη που σίγουρα θα διάβασε την *Κρητιίδα* μόλις έφτασε στη Σύρο, κι ίσως είχε διαβάσει και το *Φίλιππος ο Μακεδών* (1866). Πάντως τον Μάρτιο του 1868 απευθύνει ένα πολύστιχο ποίημα προς τον Αχιλλέα Παράσχο –«Δεν σε γνωρίζω, Αχιλλεύ, καθόλου δεν σε ξεύρω,| αλλ' όταν απελπίζομαι στον πλάνον κόσμον τούτον,| στους στίχους λίγη δροσιά τρέχω ευθύς να εύρω»–, με τον οποίο γρήγορα θα συνδεθεί αρκετά στενά (Χιόνης 1978, 24, 55 και 228-233).

Η εκστρατεία του Ομέρ πασά κατά του Λασιθίου έχει πραγματικά «αρκούσαν πρωτοτυπίαν». Δηλαδή ο Κωνσταντινίδης, παρόλο που γράφει σε αρκετά γνήσια, όσο μπορώ να κρίνω, κρητικά, και τηρεί χωρίς παρεκτροπές την κλειστή μορφή του διστίχου, καταφέρνει να ξεφύγει από το ισόπεδο τόνο της αφήγησης. Δεν ενδιαφέρεται τόσο να περιγράψει τα όσα συνέβησαν κατά την εκστρατεία του Ομέρ πασά στο Λασιθί παρά να στήσει μια αυτόνομη πλοκή, όπου πλάι στην καταστροφική αγριότητα του πασά και τον εντυπωσιακό ηρωισμό των Κρητικών, θα ακούσουμε και μια έντεχνα στημένη ερωτική ιστορία. Πέτυχε μια καλή ποιητική αρχή. Αργότερα όμως ατόνησε στις επόμενες προσπάθειές του.

*

Επέμεινα αρκετά σε αυτό το «μικρό αλλά», επειδή κατά τη γνώμη μου η παρουσία των ριμάδων μπορεί να αποτελέσει μια πρώτη βάση για να κατανοήσουμε κάπως την απουσία των Κρητικών από το ποιητικό πανόραμα του ελληνικού Ρομαντισμού. Επιστρέφω τώρα στην αρχική μου παρατήρηση. Πραγματικά, από τη βιβλιογραφία, τη γενική της περιόδου 1830-1880 και αναλυτικότερα της τριετίας 1866-1869, διαπιστώνεται ότι η κρητική κοινωνία δεν συμπορευόταν με την ελλαδική ή την πανελλήνια. Αυτό άραγε σημαίνει ότι οι Κρητικοί και οι Κρητικοπούλες αδιαφορούσαν για την ποίηση; Όχι βέβαια· αν αδιαφορούσαν για κάτι, είναι για τα ποιήματα που έγραφαν και τύπωναν όσοι είχαν συνταχθεί με την παραγωγή της γραπτής παράδοσης του αθηναϊκού Ρομαντισμού, των Σούτσων, του Ραγκαβή, των Παράσχων. Εκείνους τους καιρούς, όμως, πλάι στη γραπτή υπήρχε και η προφορική ποίηση· δημοτικά τραγούδια, ρίμες, μαντινάδες. Μπορεί να μη διαθέτουμε καταλόγους τραγουδιστών –η προφορική καθημερινότητα αφήνει λιγότερα σημάδια για τους ιστορικούς–, ξέρουμε όμως πως οι παλιές αγροτικές κοινωνίες τραγουδούσαν διαρκώς. «Οι Έλληνες», μας λέει στα 1814 ένας από τους προσεκτικότερους παρατηρητές που πέρασαν ποτέ από τη χώρα μας, ο εγγλέζος Γουίλιαμ Μάρτιν Ληκ, «κάνουν μπαλάντες και τραγούδια για όλα τα θέματα και για κάθε περίπτωση» (Leake 1814, 157). Αυτό έκαναν κι οι κρητικοί ριμαδόροι.

Υπάρχει ωστόσο κι ένας δεύτερος λόγος, εξίσου βαρύς αν όχι και βαρύτερος. Η ποιητική παράδοση που συνήθως ονομάζουμε «Αθηναϊκή σχολή» στηρίχθηκε στο ιδεολογικό κλίμα του νεογέννητου ελληνικού κράτους και το κλίμα αυτό, έξω από την ίδια την Αθήνα, διαδόθηκε κυρίως με την εκπαίδευση, ιδίως τη γυμνασιακή. Η Κρήτη, για λόγους που δεν γνωρίζω, βραδυπόρησε ιδιαίτερα σε αυτόν τον τομέα· ολοκληρωμένο γυμνάσιο δημιουργήθηκε στο Ηράκλειο μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1880. Τα Χανιά που ήταν και η διοικητική

¹⁷ Ο υπότιτλος της εφημερίδας είναι «Εφημερίς Πολιτική και Φιλολογική». Πρωτοκυκλοφόρησε τον Μάρτη του 1864. Δεν υπάρχει λήμμα στην *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια – Γιούλη Κουτσοπανάγου (επιμ.), Αθήνα 2008. Τα περισσότερα φύλλα, όμως, της εποχής που μας ενδιαφέρει εμφανίζονται στον ιστότοπο της Βιβλιοθήκης της Βουλής, βλ. το φ. της 19.10.1868.

πρωτεύουσα, παρότι είχαν στήσει ένα ημιγυμνάσιο για τέσσερις χρονιές, από το 1862-1863 έως το 1865-1866, με γυμνασιάρχη μάλιστα τον Αντώνη Αντωνιάδη, δεν κατάφεραν να έχουν κανονική γυμνασιακή εκπαίδευση παρά από το 1887 και ύστερα (Καραθανάση 2010, 87 κε.· πβ. Καλλιατάκη 1985, 78 κε.). Υπήρχαν βέβαια Κρητικοί που φοιτούσαν στα αθηναϊκά γυμνάσια ή στο ερμουπολίτικο, συνήθως όμως το οθωμανικό καθεστώς δεν τους επέτρεπε να ξαναεγκατασταθούν στο νησί. Εννοείται πως η λειψή εκπαίδευση δεν μείωσε με κανέναν τρόπο τα εθνικά ιδανικά των Κρητικών. Το αντίθετο συνέβαινε, όπως ξέρουμε, κι οι Κρητικοί ήταν οι μόνοι που αποδείκνυαν τον πατριωτισμό τους με πράξεις, επίμονα και ένοπλα. Μήπως όμως μείωσε τη σχέση τους με την ελλαδική ποίηση και γενικότερα με τον έντυπο λόγο;

Αυτό το τελευταίο, την οικειότητα δηλαδή, ή αντίθετα τη μη οικειότητα, των κατοίκων της Κρήτης με το βιβλίο και την ανάγνωση θα ήθελα να μπορούσα να το τεκμηριώσω με συγκεκριμένα στοιχεία. Θα ήταν άλλωστε η στερεότερη ερμηνεία τού γιατί δεν συναντάμε Κρητικούς ανάμεσα στα μεγάλα ή τα μικρά αστέρια της περιόδου 1830-1880. Αλλά δεν διαθέτουμε παρά ελάχιστα στοιχεία για το τι διάβαζαν οι αστοί στις μεγάλες πόλεις ή τους μικρότερους οικισμούς του νησιού. Οι μόνες προσεγγίσεις που διαθέτουμε είναι οι κατάλογοι των «συνδρομητών», δηλαδή όσων δήλωναν ενυπόγραφα ότι θα αγοράσουν, θα «συνδράμουν», ένα βιβλίο. Οι τυπογράφοι εκείνων των χρόνων προτού προχωρήσουν σε κάποια έκδοση, δημοσίευαν μian «αγγελία», όπως λεγόταν, όπου αναγραφόταν ο συγγραφέας, ο τίτλος, δυο λόγια για την υπόθεση, η έκταση και η τιμή του βιβλίου, και όποιος ενδιαφερόταν, σημείωνε το όνομα και τα στοιχεία του. Ο κατάλογος των συνδρομητών τυπώνονταν τιμητικά στο τέλος του βιβλίου. Όμως, τα μεγάλα ποιητικά ονόματα, οι Σούτσοι, ο Ραγκαβής, ο Ζαλοκώστας, είχαν σίγουρο κοινό και «συνδρομητές» δεν υπήρχαν στο τέλος των δικών τους βιβλίων.

Αντίθετα, όταν ο νεαρός Μύρων Νικολαΐδης τύπωσε το πρώτο του βιβλίο (1852), φυσικά και αναζήτησε αγοραστές από την Κρήτη, και είχε 50 αγοραστές από το Ηράκλειο, 12 από το Ρέθυμνο κι 8 από τα Χανιά. Άλλωστε κι οι περισσότεροι από τους μισούς συνδρομητές της Ερμούπολης (που ήταν 63) πρέπει να ήταν κρητικής καταγωγής. Ο Μύρων Νικολαΐδης όμως είχε ισχυρούς συγγενείς στην Κρήτη· τα μόνα άλλα ποιητικά βιβλία που ξέρω να βρήκαν αγοραστικό κοινό στο νησί πριν τα 1870, ήταν οι 34 χανιώτες συνδρομητές του νεαρού Καρασούτσα το 1839, Σμυρνιού στην καταγωγή, αλλά κατοίκου της Ερμούπολης, η οποία είχε πάντα πολλούς κρητικούς παροίκους, και της Αντωνούσας Καμπουροπούλας που πέτυχε να τη συνδράμουν 6 άντρες και 10 κυρίες από το Ηράκλειο. Δυο-τρεις ενδείξεις από μη ποιητικά βιβλία με οδηγούν να υποθέτω πως το βιβλιεμπόριο ήταν στην Κρήτη πιο πεσμένο απ' ό,τι σε άλλες περιοχές. Αστήρικτες ωστόσο υποθέσεις.

Αν η συστηματική αποδελτίωση όλων των συνδρομητών όλων των ελληνικών βιβλίων που έχει καταστρώσει ο Φίλιππος Ηλιού –έργο ηράκλειο από κάθε άποψη– ανέβη ποτέ στο διαδίκτυο, τότε η έρευνα θα αποκτήσει στερεότερα ερείσματα. Και θα μπορούσαμε με δυο κινήσεις να εντοπίσουμε πόσοι κάτοικοι της Κρήτης είχαν γραφτεί συνδρομητές σε ποια βιβλία ανά έτος έκδοσης, ανά πόλη, τι ιδιότητα είχαν, και να τους συγκρίνουμε με τους αντίστοιχους Σμυρνιούς, Ερμουπολίτες, Πατρινούς.¹⁸ Εννοείται βέβαια, ότι ο αγοραστής

¹⁸ Η καλύτερη εισαγωγή στο θέμα «συνδρομητές» είναι το άρθρο της Πόπης Πολέμη, «Συνδρομητές της λογοτεχνίας»,

καθόλου δεν σημαίνει και αναγνώστης. Όσοι έχουμε ξεσκονίσει ράφια παλαιοπωλείων ή εργαστεί σε δημόσιες βιβλιοθήκες γνωρίζουμε πολύ καλά πως το ποσοστό των βιβλίων που κοιμούνται «άκοπα», χωρίς ποτέ να έχουν κοπεί τα φύλλα τους, είναι πολύ υψηλό – μπορεί 30% του συνόλου, μπορεί και παραπάνω. Αλλά «εκ μέρους γαρ γινώσκομεν και εκ μέρους προφητεύομεν»· αλλού με περισσότερη βεβαιότητα, αλλού με λιγότερη.

Ας προσθέσω και κάτι ακόμα, συγγενικό αλλά όχι άμεσα συνδεδεμένο με το θέμα μας. Η πρώτη γνωστή μου μνεία για ελληνικό βιβλίο τυπωμένο στην Κρήτη είναι το 1859 στα Χανιά, η επόμενη το 1867· είναι όμως από κρατικό τυπογραφείο που εξυπηρετεί κυρίως τις διοικητικές ανάγκες. Το πρώτο κανονικό βιβλίο που τυπώνεται είναι μια μετάφραση από τα ιταλικά σχετικά με την καλλιέργεια της ελιάς, μόλις το 1872. Τα πρώτα λογοτεχνικά βιβλία που βρίσκω είναι του 1876, πάντα στα Χανιά, δύο μικρά φυλλάδια των δεκάξι και των τριανταδύο σελίδων, δύο απλοϊκές ρίμες ενός Στυλιανού Ζανουδάκη.¹⁹

*

Στην αρχική περίληψη που μου είχε ζητηθεί από την Οργανωτική Επιτροπή του συνεδρίου μας είχα γράψει ως κατακλείδα πως η τελική ερμηνεία του φαινομένου «γιατί η λογοτεχνική συμπεριφορά των Κρητικών διαφοροποιείται από την κοινή νεοελληνική, φοβούμαι ότι θα μείνει εκκρεμής». Ελπίζω τώρα να μπορώ να τελειώσω αλλιώς. Δύο πρέπει να υπήρξαν οι κύριες αιτίες που ώθησαν τους Κρητικούς να συμπεριφερθούν διαφορετικά από τους υπόλοιπους Νεοέλληνες στον τρόπο που εκφράζονταν λογοτεχνικά: Πρώτον ότι οι δεσπόζουσες τάσεις του ελληνικού Ρομαντισμού δεν έπιασαν ρίζες στο νησί, γιατί έλειψε ο διάμεσος χώρος που ήταν η γυμνασιακή εκπαίδευση και δεύτερον επειδή η Κρήτη διέθετε τη δική της ποιητική παράδοση, τις ρίμες και τους ριμαδόρους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

[Θεόδωρος Αφεντούλης], *Τα κρητικά. Ποίημα αφιερωμένον εις τους εν Κρήτη αγωνιζομένους*, Α'-Γ', Αθήνα 1867 [ΗΠ 1867.466-468], κείμενο ορατό από την ANEMH.

Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 92000.

Δ. Βλαστός, *Η θρηνωδία της Κρήτης*, Αθήνα 1842 [Ηλιού 1842.92].

Κάλλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, «Η παιδεία στην Κρήτη, 1868-1878. Μια επισκόπηση», *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Γ', Αθήνα 1985, 78-86.

Νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα... Μνήμη Παν. Μουλλά, Αθήνα 2014, 459-467· η ίδια μου κοινοποίησε τους συνδρομητές του Νεοσσού του Νικολαΐδη (το δεύτερο βιβλίο του *Ο Έλλην της Ίδης*, Αθήνα 1856, δεν έχει συνδρομητές). Οι συνδρομητές της Καμπουροπούλας φαίνονται στα βιβλία της, τα οποία είναι ορατά από την ANEMH, το ίδιο συμβαίνει στη *Λύρα* του Καρασούτσα.

¹⁹ Πρώτη μνεία τυπογραφείου στα Χανιά, 1859: βλ. ΓΜ 10868· επόμενη: (Τυπογραφείον της Γενικής Διοικήσεως) βλ. ΗΠ 1867.73 και 1867.74· επόμενη (δεν αφορά βιβλίο), ΗΠ 1868.84· πρώτο βιβλίο: *Κώδης της εθιμοταξίας*, ΗΠ 1869.257· πρώτο βιβλίο γενικής χρήσης, μτφρ.: *Η καλλιέργεια της ελαίας εις Αθρούσσαν ορεινόν μέρος του βασιλείου της Νεαπόλεως*, ΗΠ 1872.237· πρώτα λογοτεχνήματα: Στυλιανός Γ. Ζανουδάκης, *Τραγούδιον της Κρήτης*, Χανιά 3 Ιανουαρίου 1876, 32 σελίδων, ΗΠ 1876.703 (ορατό από την ANEMH), και του ίδιου *Τραγούδιον σκορπιού και του βατράχου*, Χανιά 15 Μαρτίου 1876, 16 σελίδων, ΗΠ 1876.702.

Αντωνούσα Ι. Καμπουροπούλα, *Ποιήματα τραγικά εμπεριέχοντα διαφόρους πολέμους της Κρήτης επί της ελληνικής επανάστασεως*, Ερμούπολη 1840 [Ηλίου 1840.174], κείμενο ορατό από την ΑΝΕΜΗ.

Αγγελική Καραθανάση-Μανουσάκη, «Ελληνικό Σχολείο και Γυμνασιακές τάξεις στην πόλη των Χανίων κατά τον 19ο αιώνα (μετά το 1830). Ιστορικές συνθήκες και πρόσωπα», *Εν Χανίοις*, 13 (Χανιά 2019), 87-114.

Σ. Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνους*, Αθήνα ²1980.

Αλέξης Πολίτης, «Ο Μανουήλ Βερνάρδος και η συμβολή του στη συλλογή του Φοριέλ», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου*, Γ'₁, Ρέθυμνο 1995, 429-447.

Αλέξης Πολίτης, *Το δημοτικό τραγούδι*, Ηράκλειο 2010.

Κωνστ. Ι. Χιόνης, *Ο ποιητής Ιωάννης Κωνσταντινίδης και το έργο του (1848-1917)*, Καβάλα 1978.

William Martin Leake, *Researches in Greece*, Λονδίνο 1814.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ

ΠΑΡΟΥΣΙΟΛΟΓΙΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ 1800-1880, Αλέξης Πολίτης (επιμ.), ΑΝΕΜΗ (<http://anemi.lib.uoc.gr/>), ενότητα ΚΑΛΛΙΡΡΟΗ.

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ, Αλέξης Πολίτης (επιμ.), ΑΝΕΜΗ (<http://anemi.lib.uoc.gr/>), ενότητα ΚΑΛΛΙΡΡΟΗ.

ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1866-1869 ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΑ ΣΕ ΒΙΒΛΙΑ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ, Αλέξης Πολίτης (επιμ.), ΑΝΕΜΗ (<http://anemi.lib.uoc.gr/>), ενότητα ΚΑΛΛΙΡΡΟΗ.